

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 13, Issue 1, No.49, Spring 2021

Received: 2022-01-09

Accepted: 22/02/2022

The Formation of Political Power and the Configuration of the Almoravids Legitimacy System in al-Andalus

Mohammad Hassan Behnamfar

Assistant Professor, Department of Islamic Education, Esfarayen University of Technology, Esfarayen, North Khorasan, Iran

mohamadbehnamfar@yahoo.com

Abstract

Almoravids, as one of the most important Islamic states in the fifth century AH, ruled Maghreb and al-Andalus. The situation in al-Andalus, after the Umayyads and the establishment of aa'ifa king, became unstable and suitable for their presence. Sovereignty in al-Andalus for the Maghreb . anhāja required strengthening the power and structure of the system legitimacy. They formed the configuration of their legitimacy by superiority over the various Maghreb tribes and creating the concept of jihad, political power with the help of Maliki's thought, adoption of the title of Amir al-Muslimin, and jihad with Christians. Therefore, the analysis of the political power of the Almoravids, the structure of their legitimacy, and the process of their presence in Andalusia is important from the perspective of this research. The present analytical study tries to answer the following question: what factors led to the formation of the power structure and legitimacy system Almoravids in al-Andalus according to the conditions of the fifth century AH? The findings indicate that the Almoravids initially exploited the Maghreb's capacity for the hegemony of power and the structure legitimacy and established their sovereignty. Then, by adopting the concept of jihad against Christians and seeking help from Maliki jurists, they arrived in al-Andalus and took advantage of the rupture of the political power of the rulers of aa'ifa king and occupied al-Andalus.

*Corresponding author

2322-5181/ © 2022 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

<http://dx.doi.org/10.22108/jhr.2022.132210.2309>

[20.1001.1.20086253.1401.14.2.6.4](https://doi.org/10.22108/jhr.2022.132210.2309)

Introduction

The presence of Almoravids in the Islamic Maghreb, coinciding with the rupture of power after the Umayyad in Al-Andalus, inevitably linked the development of these two neighboring lands. The Almoravid movements first started based on the tribal structure in the Maghreb and religious thought. After its formation, Almoravids first strengthened its power base and moved closer to the borders of Al-Andalus. With the fall of the Umayyad Caliphate of Al-Andalus in 422AH/ 1031AD, a small kingdom emerged, known as the period of the tribal kings. Most of the rulers of states and their rulers were constantly involved with each other. Their policy was based on achieving personal benefits without considering the important issues of land and people.

As a result of this policy and due to the war between the rulers of different regions, political turmoil emerged in Al-Andalus, affecting the inhabitants' economic situation. The differences between the Tifaking rulers, the lack of unified power, and Christian attacks on Islamic lands led to seeking help from the Almoravid government. The land of Al-Andalus apart from the presence of Muslims for the desert dweller of Almoravids had many attractions. Almoravids could take advantage of provided opportunities and introduced themselves as the rulers of Al-Andalus.

The present study also emphasizes the role of Almoravids in the fifth century but presents the power structure and legitimacy system of this government in the political atmosphere of Al-Andalus and the challenge of its presence on this island. In this respect, the following question is posed: In the process of consolidating power and presence in Al-Andalus, what political action and intellectual development did Almoravids do to establish their system of legitimacy? What logic did Al-Andalus consider for the presence of Almoravids during the period of Taifa king? It seems that Almoravids, in the early stages of their movement and structure of legitimacy and consolidated their sovereignty. They then reached Al-Andalus by adopting the concept of jihad and the title of Amir al-Muslim against Christians and seeking help from Maliki jurist. They also made the most use of the reputation of the Taifa king's presence in Al-Andalus and his relative victory over the Christians undoubtedly challenged the king; in other words, it did not take long for Amir Al-Muslimin and Amir Al-Arab to quarrel. But this time, too, the Almoravids succeeded in conquering Al-Andalus.

Materials and Methods

The present study, with an analytical approach and emphasis on sources, tries to answer the following question: what factors led to the formation of the power structure and legitimacy system of the relatives according to the condition of the fifth century?

Discussion of Results and Conclusion

The Almoravids first created a religious movement in the Maghreb desert and sought help from the tradition of Ṣāʿādīyyah and paying attention to Al-Andalus. At this stage, they changed the configuration of the Islamic Maghreb and introduced themselves as the defenders of Muslims in the West to Islamic rulers. It also reflected the growing power and ambitions of the Almoravid government. By consolidating the political structure and strengthening the system of legitimacy, they took advantage of the power vacuum in Al-Andalus. The Almoravid government in Al-Andalus depended on the political situation to adopt the most appropriate method of defending against the progress of Christians by creating the justification for establishing the political legitimacy of the Almoravids in Al-Andalus.

Although the Almoravids succeed in shaping political power and the system of legitimacy, there are a number of reasons why they encountered difficulties in establishing power in Al-Andalus. First,

the Al-Andalus environment was unfamiliar to the Almoravids, and due to their dependence on the Maghreb desert, they could not establish a model like the Al-Andalus Umayyads. Another issue goes back to the discourse of the political power of the Almoravids in Al-Andalus, which did not continue in Al-Andalus at great expense, and caused dissatisfaction by raising taxes. The Almoravids were stuck in the confusion of the Maghreb in Al-Andalus, with all its ups and downs. They weakened after the Almoravids marked one of the best historical periods in Al-Andalus.

Keywords:

Almoravids, al-Andalus, Maghreb, Umayyads, political power, taxation, confusion, historical periods.

References:

1. (1968). *Maqqarī's naḥw al-ṭayyib min ḡaṣan al-andalus al-raḥīb*. Beirut: Dar Ṣeer.
2. (1968). *Hemari's al-rawḍ al-mu'ṭtar fī kabār al-aḡtar*. Beirut: Maktaba Beirut.
3. (1987). *Rasā'il-e Ibn Ḥazm*. Beirut: Al-Ṣā'iq al-ʿArabīyah wa'l-Dirsiyyah wa'l-Nashriyyah.
4. (1997). *Ibn Bassām's al-ḍakīra fī maḥasīn ahl al-jazīra*. Beirut: Dar al-Ṭīfīf.
5. (1997). *Mālik Ibn Anas's al-muwaḡḡa*. Beirut: Darr al-Ḥayy al-Maktab al-ʿArabīyah.
6. (n.p). *Al-moḡḡaṣar fī aḡḡbar baṣar*. Egypt: (n.p).
7. (2011). *Al-ʿalaqāt al-Ṣiyasīyah Bayn al-Andolūs Islāmīyah wa Ṣpanīyah*. Algeria: The Mentor Society.
8. (2011). *Al-dawr al-jihādī līl 'olama' fī al-Andolos*. Gaza: Al-Jamī'ah al-Islāmīyah.
9. (1964). *Ibn Ḳḡaḡīb's a'māl al-a'lām fī min būyah 'qabl al-iḡṭīlam min molūk al-Islam*. Beirut: Dar al-Ḳuṭub al-ʿArabīyah - Bayda.
10. Annan, M. A. (Ed.). (1977). *Ibn Ḳḡaḡīb's al-īḡata fī al-aḡḡbar granata*. Egypt: Dar al-ʿArabīyah.
11. (1977). *History of the Islamic state in Andalusia*. Beirut: Dar al-ʿArabīyah.
12. (1977). *Andalusia*. Tehran: Tehran University Press.
13. (1977). *Al-dawlah al-ʿArabīyah fī esbanīyah min al-faḡḡ ḡatta soḡūt al-ḡīlafa 422- 92 AH / 1031-711 AD*. Beirut: Dar al-ʿArabīyah.
14. Bennison, A. K. (2016). *The Almoravid and Almohad Empires: The Edinburgh History of Islamic Empires*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
15. Bennison, A. K. (2017). Relations between rulers and ruled in the Almohad Empire, 1147–1250. *Comparative Islamic Studies*, 10(2), 137–156.
16. Butishish, I. (1998). *Mabaḡeth fī tarīḡḡ al-īḡṭīmā'ī līl maḡrīb wa al-Andalus ḡīlal 'Aṣr al-Murabīḡīn*. Beirut: Dar al-ʿArabīyah.
17. (1998). *Ibn Al-Ṣiraḡfī Al-ḡḡarnatī's al-anwar al-ḡalīyah fī aḡḡbar al-dawlah al-marabatīyah*. Beirut: Dar al-ʿArabīyah.
18. Doha, A. W. (2004). *Tarīḡḡ Maḡrīb al-ʿArabīyah*. Beirut: Dar al-ʿArabīyah.
19. Dozi, R. (2012). *Molūk al-ṭawa'īf wa naḡarāt fī tarīḡḡ Islam*. Beirut: Kīmīyah al-Ḳīlām ggyt : Hindawi Institute.
20. ḡmīyah Ḳḡ. (2002). *Al-ṣara'a al-ʿaḡa'īdī fī al-Andalus*. Riyadh: Maktabata Al-Kawsar.
21. Gómez-Rivas, C. (2014). *Law and the Islamization of Morocco under the Almoravids: The Fatwas of Ibn Rushd al-Jadd to the Far Maghrib*. Leiden: Brill.

22. Gómez-Rivas, C. (2021). *Berber rule and abbasid legitimacy: The almoravids (434/1042–530/1147)*. California: The Routledge Handbook of Muslim Iberia, UC Santa Cruz.
23. Hrrkkt I ()))))*Al-Mağrīb ‘ībar al-tarīkh; Introduction of the construction of Maghreb and its developments in the political, religious, social, and intellectual fields from before Islam to the present age*(((((:Dīr AA-Rššllll -l mī ta, Dar Al-Bayda.
I ‘A ())) *Al-tarīkh al-sīyasī wa al-ijtima’īya lī Ashbiliya fī ‘ahd-e dowl al-ṭawa’if*. (n.p): Maṭīī ‘AA-yyyokh.
I Aī y ()))))*Al-athar al-sīyasī līl ‘olama’ fī ‘aṣr al-Murabīṭīn ee cc:: Jmm‘ Om Al-Qrr’*.
- IIII III Aī ZZr ‘ A ()))))*Al-anīs al-moṭarīb bīrawḍ al-qīrṭas fī aḵhbār molūk al-Maghreb wa tarīkh Madīna fās*. Morocco: Al-Maṭīī ‘llll -Waṭīī y..
- IIII III Aḍrrr īAA-aa rkkīī AAAA(A)))))*Al-bayan al-Maghrib fī iḵhtīṣar aḵhbar molūk Andlūs: Al-qīsm al-Mowahidī*BBBrtt :Dīr AA-Gharb Al-ll mīī.
28. Ibn Kīll R (6666-1959). *Al-‘ībar wa dīwān mobtūda wa al-ḵhabar* Bii rtt : Drr Al-Kīt Al-Bāāāīī ..
29. Ibn Aīī rAAHHA(A)))))*Al-kāmīl fī al- tarīkh*BBBrtt :Dīr AA-Šmī rllllllllll -Beirut.
llll ll Bll ī AA(A)) *Mozākerāt al-Amīr ‘Abdollāh*CCCr:: Dīr AA-aa ‘rrīf.
31. Jayyusi, S. (1990). *Al-ḥīzara al-‘Arabīya al-Islamīyah fī al-Andalus* Bii rtt : aa rkzz Dīrsstt ll -Wahda Al-‘Arīī ..
32. Kīll īf H. (2003). *Yusuf bin Tashfīn Movahed al-Maghrib wa Qa’īd al-Murabīṭīn wa Monqaḍ al-Andalus mīn al-Ṣalībīyīn*DDDsSSSS :Dīr AA-Qalam.
33. Lévi-Provençal, E. (1955). Le titre souverain des Almoravides et sa légitimation par le aaliftt ‘āāāāīī *Arabica*, 2(3), 265-280.
34. Livermore, H. (1991). *The origins of Spani and Portugal*. London: (n.p).
35. Maki, M. A. (Ed.). (1990). *Ibn Qaṭṭan Marrākušī’s nazm al-ḵamān*. Beirut: Dar Al-Gharb Al-Islami.
- aaaaa arkkīī A(((((((((Al-mo ‘aḵab fī talkhīṣ aḵhbār al-Mağred. Translated by Moḵammad Reḍ mīī ī kkkīQQQmHwzaaaaUUUvrrīī tyRRsarIIII ttt ittt ..
37. Naṣrll l ()))))*Dowlat al-Murabīṭīn fī al-Mağrīb wa al-Andalus ‘Ahd Yusuf Ibn Tashfīn*. Bii rtt :Dīr AA-Nahza Al-‘Arīī y..
- QQQQQš mīī AA(A)))))*Sobḥ al-A’ša*. Cair:: Dīr AA-Kotob Al-Kīīī wīyy..
- QQQQQ))))))))))*Adab al-rasā’īl fī al-Andalus*OOO:: Dīr AA-Bššr.
40. Rahbari, N., & Khezri, S. A. R. (2020). Application of religion in domestic policies of al-rrr bbṭīn. *Quarterly Journal of Islamic History*, 9(35), 67-85.
- aaaaaazzKKIK&&rr)))))))))) (2001). *Ibn Ḵaldūn’s muqaddimah*BBBrtt :Dīr AA-kkk.
- lll Nā.eri, A. Ḵh. (2001). *Al-istīqṣa’ lī aḵbār dowl al-Maghrib al-Aqṣa* aa grr i:: Drr Al-Bayda.
- mīīīī’ī Ḵh. I., Dnnnnn naha, A. W., & Maṭl . S. (n.d). *Tarīkh al-‘Arab ḥīzaratīhīm fī al-Andalus*BBBrtt :Dīr AA-Madar Al-I. mm.
44. Scott, S. P. (1923). *History of the Moorish Empire in Europe*. London: Bloomsbury.
lll yy O ()))))Ḵ rll ff Allll iii clll .. i t ll l itiaal lif rrr igg the fifth century AH. *Journal of the Islamic Society*, 16(2).
46. Zakar, S. (Ed.). (1979). *Al-ḥīlal moṣīya fī dīkr al-aḵbār alMorocco*. Maghrib: Dar Al-Bayda.

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال چهاردهم
شماره دوم (پیاپی ۵۴)، تابستان ۱۴۰۱، ص ۸۸ - ۷۵
تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۱۰/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۳

مقاله پژوهشی

شکل‌گیری قدرت سیاسی و پیکربندی نظام مشروعیت مرابطون در اندلس

محمدحسن بهنام‌فر*

استادیار، گروه معارف، مجتمع آموزش عالی اسفراین، اسفراین، خراسان شمالی، ایران
mohamadbehnamfar@yahoo.com

چکیده

مرباطون یکی از دولت‌های مهم اسلامی در قرن پنجم قمری/یازدهم میلادی بود که علاوه بر مغرب، در اندلس نیز حاکمیت یافت. گسست قدرت پس از امویان و استقرار دولت‌های ملوک الطوائفی در اندلس، وضعیت بی‌ثباتی ایجاد کرده بود و این امر، فرصتی برای مرابطون به وجود آورد. حضور در اندلس مستلزم تقویت قدرت و ساختار نظام مشروعیت برای بربرهای صنهاجی مغرب بود. آنها با برتری بر قبایل مختلف مغرب و ایجاد مفهوم جهاد، قدرت سیاسی ساختند و با استمداد از اندیشه مالکی و انتخاب لقب امیرالمسلمین و جهاد با مسیحیان، پیکربندی مشروعیت خویش را شکل دادند؛ از این رو پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی و با تأکید منابع، تلاش می‌کند به این پرسش پاسخ دهد: با توجه به اوضاع اندلس در قرن پنجم قمری، چه عواملی باعث شکل‌گیری ساختار قدرت و نظام مشروعیت مرابطون شد؟ یافته‌های پژوهش از آن حکایت دارد که مرابطون در مرحله ابتدایی، از ظرفیت‌های مغرب برای هژمونی قدرت و ساختار مشروعیت سود جستند و حاکمیت خویش را تثبیت کردند؛ سپس با در پیش گرفتن مفهوم جهاد در برابر مسیحیان و استمداد از فقهای مالکی، خود را به اندلس رساندند و از گسست قدرت سیاسی امرای ملوک الطوائفی بیشترین استفاده را بردند و اندلس را به حوزه تصرف خود درآوردند.

واژه‌های کلیدی: مرابطون، اندلس، قدرت سیاسی، مشروعیت، امرای ملوک الطوائف.

* نویسنده مسئول

2322-5181/ © 2022 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

 <http://dx.doi.org/10.22108/jhr.2022.132210.2309>

 [20.1001.1.20086253.1401.14.2.6.4](https://doi.org/10.22108/jhr.2022.132210.2309)

مقدمه

در قرون پنجم و ششم قمری، مغرب و اندلس یکی از مناطق پرچالش و مهم جهان اسلام بود. ظهور مرابطون در مغرب اسلامی، مقارن با گسست قدرت پس از امویان در اندلس، تحولات این دو سرزمین همسایه را ناگزیر به هم پیوند زد. جنبش مرابطون در ابتدا براساس استمداد از ساختار قبیله‌ای در مغرب و اندیشه دینی، شروع به کار کرد و پس از شکل‌گیری هسته‌های نخستین، موفق شد هم پایه‌های قدرت خود را مستحکم کند و هم خود را به مرزهای اندلس نزدیک کند. با سقوط خلافت اموی اندلس در سال ۲۲۴ق/۱۰۳۱م، حکومت‌های کوچکی ظاهر شدند که دوران آنها به دوره ملوک الطوایف معروف شده است. بیشتر امرای این ایالت‌ها و فرمانروایان آنها به طور مداوم با یکدیگر درگیر بودند و سیاست آنها براساس دستیابی به منافع شخصی، بدون در نظر گرفتن مسائل مهم سرزمین و مردم بود. در نتیجه این سیاست و به علت وقوع جنگ بین امرای مناطق مختلف، گسست سیاسی در اندلس ظهور یافت و این امر بر وضعیت اقتصادی ساکنان آن تأثیر گذاشت. اختلافات امرای ملوک الطوایف، نبود قدرت یکپارچه و حملات مسیحیان به سرزمین‌های اسلامی منجر به آن شد که از دولت مرابطون استمداد جویند. سرزمین اندلس گذشته از حضور مسلمانان، برای مرابطون صحرانشین، جاذبه‌های فراوانی داشت؛ پس آنها موفق شدند از فرصت ایجادشده، سود ببرند و خود را در مقام حاکم سرزمین اندلس معرفی کنند.

مقاله پیش رو با تأکید بر اهمیت نقش‌آفرینی مرابطون در قرن پنجم، ساختار قدرت و نظام مشروعیت این دولت در فضای سیاسی اندلس و چالش‌های حضور در آن سرزمین را ارائه می‌کند. به بیانی دیگر، مسئله اصلی آن است: در روند تثبیت قدرت و حضور در اندلس، مرابطون چه کنش‌های

سیاسی و تحولات فکری در راستای استقرار نظام مشروعیت خویش شکل دادند؟ از طرف دیگر، ساختار سیاسی اندلس در دوره ملوک الطوایف چه منطقی را برای حضور مرابطون در نظر گرفت؟ مسئله‌ای که پژوهشگران چندان به آن توجه نکرده و در گزارش‌های تاریخی، به تشکیل جنبش مرابطون با توجه به تلاش‌های یوسف بن تاشفین (۶۳۴ تا ۵۰۰ق/۱۰۷۱ تا ۱۱۰۷م) و استقرار در مراکش بسنده کرده‌اند. با وجود آثار متعدد نوشته‌شده درباره دولت مرابطون و تحولات اندلس در قرن پنجم، پژوهش‌ها ارتباط این دو و تحلیل شکل‌گیری قدرت سیاسی مرابطون در اندلس را کمتر واکاوی کرده‌اند. چنین به نظر می‌رسد که مرابطون در مرحله ابتدایی از ظرفیت‌های مغرب برای هژمونی قدرت و ساختار مشروعیت سود جستند و حاکمیت خویش را تثبیت کردند؛ سپس با در پیش گرفتن مفهوم جهاد و لقب امیرالمسلمین در برابر مسیحیان و استمداد از فقهای مالکی، خود را به اندلس رساندند و از گسست قدرت سیاسی امرای ملوک الطوایفی بیشترین استفاده را بردند. آنها موفق شدند اندلس را به حوزه تصرف خود درآورند.

کتاب‌هایی که درباره تاریخ مغرب اسلامی به زبان فارسی پژوهش کرده‌اند در میانه مطالب، بخشی را به دولت مرابطون اختصاص داده‌اند؛ از آن جمله می‌توان به *مقدمه‌ای بر تاریخ مغرب اسلامی* عبدالله ناصری طاهری، *اندلس یا تاریخ حکومت مسلمین در اروپا* از محمدابراهیم آیتی و *تاریخ تحلیلی مغرب از محمدرضا شهیدی‌پاک* اشاره کرد. محمدعبدالله عنان در *تاریخ دولت اسلامی* یک جلد کامل به جنبش مرابطون اختصاص داده است و مطالب مهمی از حضور آنها در اندلس دارد. در میان پژوهش‌های فارسی، محمدرضا شهیدی‌پاک مقاله «تحول اندیشه‌های فلسفی - کلامی در دوره مرابطین» را در

این مطلب تلاش می‌شود ساختارهای قدرت سیاسی و نظام مشروعیت مرابطون در اندلس واکاوی شود.

الف. منظومه قدرت و مشروعیت مرابطون

۱. نظام صنهاجی

در خلال دهه‌های نخست سده چهارم قمری/دهم میلادی، مغرب اسلامی دچار هرج و مرج و درگیری قبایل بود. مرابطون که شعبه‌ای از صنهاجه مانند گداله، مسوفه، لمبتونه و جزوله شمرده می‌شدند (ابن‌خلدون، ۲۰۰۱: ۷۳/۱) و بیشتر آنها دامدار و کمتر کشاورز بودند، به مناطق جنوبی مغرب، یعنی صحرا، آمدند و در ناحیه سنگال مستقر شدند (ابن‌ابی‌زرع، ۱۹۳۶: ۷۵). درباره ساختارهای نظام مشروعیت مرابطون در مرحله ابتدایی جنبش، با توجه به نارضایتی قبایل صنهاجی از تسلط زناتی‌ها، منابع بر شکل‌گیری نزاع و رقابت قبایل بربر و در رأس آن جدال صنهاجی‌زناتی تأکید کرده‌اند (ابن‌اثیر، ۱۹۶۷: ۳۴۰/۹). مسئله‌ای که رهبران جنبش را به پذیرش آرمان استقلال سیاسی و خودمختاری رهنمون کرد. رهبران نخستین، یعنی یحیی‌بن‌عمر و عبدالله‌بن‌یاسین و ابوبکر بن‌عمر، از خلاء قدرت و ساختار نامتمرکز سیاسی مغرب بهره بردند و با پیروزی بر زناتی‌ها، به جنبش مرابطون موجودیت دادند.

با نگاهی گذرا به وقایع، واضح است که نظام مشروعیت صنهاجی در این مرحله، بر ساختار قبیله و گفتمان غالب جامعه بربری مغرب تأکید می‌کند. اینکه برخی مورخان برای ایشان اصل و نسبی عربی ارائه کرده‌اند^۲ یا برخی روایت‌های تاریخی از نقش آفرینی آنها هم‌زمان با فتوحات آغازین اسلامی سخن رانده‌اند،^۳ ناظر به وقایع بعدی و مراحل دیگر دولت مرابطون است. مراحل‌ی که به دنبال مشروعیت‌بخشی از راه نسب‌سازی و کنشگری آنها در دوران فتوحات

مجله تاریخ اسلام دانشگاه باقرالعلوم قم، تابستان ۱۳۸۰، شماره ۸ به چاپ رساند. او بر جنبه فلسفی اندیشه‌های مرابطون تأکید کرده است. محمد حسن بیگی نیز با مقاله «کاربست نظریه بسیج منابع در تبیین جنبش اجتماعی مرابطون»،^۱ با استفاده از چارچوب نظری «بسیج منابع»، جنبش اجتماعی مرابطون را تا شکل‌گیری حکومت و روی کار آمدن یوسف‌بن‌تاشفین ارزیابی و تحلیل کرده است. همچنین مقاله نسرين رهبری و سیداحمدرضا خضری با نام «کاربست مذهب در سیاست داخلی مرابطین» در فصل‌نامه تاریخ اسلام، سال نهم، شماره سی‌وپنجم، پاییز ۱۳۹۸، تأثیر مذهب مالکی را در بخش‌های مختلف دولت مرابطون تحلیل کرده است.

در میان پژوهش‌های عربی در حوزه مرابطون، آثار و کتاب‌های ارزشمندی مشاهده می‌کنیم: سعدون نصرالله، *دولة المرابطین فی المغرب و الاندلس عهد یوسف بن تاشفین، ابراهیم بوتشیش، مباحث فی التاريخ الاجتماعی للمغرب و الاندلس خلال عصر المرابطین و یوسف اشباخ، تاریخ الاندلس فی عهد المرابطین و الموحدین*. این آثار به طور ویژه بر دوره مرابطون تأکید کرده و سیر تاریخی قدرت‌گیری آنها در منطقه صحرا، استقرار در اندلس، مطرح‌شدن جنبش موحدون و اضمحلال آنها را بررسی کرده‌اند. گومز ریواس (Gómez-Rivas, C) در مطلب «Berber Rule and Abbasid Legitimacy»، شکل‌گیری قدرت بربرها را در تقابل با خلافت عباسیان تحلیل کرده است. تأکید این نویسنده بر چالش مرابطون و خلافت عباسی بوده و به تحولات اندلس کمتر اشاره کرده است؛ همچنین پژوهشگر اندیشمند، ماریل فی‌یرو در مقاله «Proto-Maliks, Maliks, and Reformed Maliks in al-Andalus» تأثیر فقه و نظام فکری مالکی را بررسی کرده است. بر این اساس، در

بود؛ چون در همین دوره، قبایل بنی‌هلال^۴ یکی از گروه‌های فعال مهم بودند که در مغرب، تحولات فراوانی ایجاد کردند؛ پس اگر مرابطون پیش از قدرت، انتساب عربی را در دستور کار قرار می‌دادند، بسیار محتمل بود که با این قبیله برای برپایی دولت عربی متحد شوند. امری که در عمل اتفاق نیفتاد و بنی‌هلال، تنها در دوره یوسف‌بن‌تاشفین، همانند دیگر قبایل مغرب، در دولت مشارکت کردند. ابن‌خلدون همچنین اجداد مرابطون را بر دین مجوس منتسب کرده است (ابن‌خلدون، ۱۹۵۶: ۱۸۷/۵) و این امر ممکن است شاخصه‌ای باشد برای بیان مسلمان‌شدن آنها. این دسته از قبایل بربر حتی پس از پذیرش دین اسلام، آن را ترویج دادند و به سرزمین سودان هجوم آوردند و آنها را به اسلام فراخواندند (همانجا) به این ترتیب چنین نتیجه می‌گیریم که انتخاب نسب عربی و حضور در دوران فتوحات و مجوس‌بودن، پس از روند قدرت‌گیری مطرح شد و تدبیری برای سوق به جنبش دینی و به منظور مشروعیت‌بخشی به جهاد در برابر قبایل صحرائی بود. البته نباید فراموش کرد برای تمایل به صحرا، دستیابی به مسیرهای بازرگانی و منافع اقتصادی و اهداف تجاری نیز در ذهن رهبران نخستین وجود داشت؛ پس آنچه در مرحله نخست اهمیت داشت، جنبش صنهاجی و تأکید بر ساختار قبیله‌ای بربر بود.

۲. فقه مالکی

با استقرار در صحرا و ایجاد رباط‌های^۵ متعدد، مرابطون در جایگاه جنبشی دینی، فعالیت خود را شروع کردند و به گسترش اسلام و جهاد با کفار روی آوردند. این جنبش در منطقه‌ای ظهور یافت که ساختارهای نظام‌مند دولتی و وحدت سیاسی نداشت. مغرب در تقابل با مشرق جهان اسلام، همواره با

دولت‌های کوچک و به طور معمول، نظام سیاسی ناپایدار همراه بوده است. دولت‌ها در مراکز شهری کوچک و متنوع، براساس ائتلاف با گروه‌ها و قبایل اطراف شکل می‌گرفتند و مشروعیت خود را نیز با تبعیت ضمنی به خلافت امویان یا عباسیان موقوف می‌کردند. در زمان ظهور جنبش مرابطون، فضای حاکم بر مغرب گنگ و پیچیده بود. خلافت عباسی نفوذ و تسلط چندانی نداشت و امویان اندلس زوال یافته بود و خلافت فاطمی نیز در آفریقه با زیریان در چالش به سر می‌برد. در چنین اوضاعی، فرصتی پیش آمد تا جنبش مرابطون که در مغرب استقرار پیدا کرده بود، مبانی اندیشه‌ای ساختار مشروعیت خود را مستحکم کند و به اندلس راه یابد. شایع‌ترین دیدگاه برای کسب مشروعیت سیاسی و مذهبی، بر فرمان‌برداری و تعظیم در مقابل خلافت عباسی تأکید می‌کند (رهبری و خضری، ۱۳۹۸: ۶۹).

این تحلیل، ساده‌ترین و خوش‌بینانه‌ترین مسیر مشروعیت برای مرابطون را در نظر گرفته است؛ اما باید توجه کرد مرابطون بیش از وابستگی به خلافت عباسی، به در پیش گرفتن اندیشه مالکی تأکید کرده و گزارش‌های تاریخی خود را با چنین گفتمانی چیده‌اند. سختگیرانه است بین خلافت عباسی و اندیشه مالکی تفاوت قائل شویم؛ اما باید گفت این گفتمان، خلافت عباسی را در موقعیت بینابینی نگاه می‌دارد. منابع به تعظیم و فرمان‌برداری صرف اشاره‌ای نکرده‌اند و نفی خلافت عباسی هم در دستور کار نبوده است؛ در صورتی که از تماس‌های رهبران نخستین جنبش با فقهای مالکی گزارش‌هایی ارائه کرده‌اند.^۶ چنین به نظر می‌رسد مرابطون به خلافت عباسی علاقه‌ای نداشته‌اند و در دوره‌های آتی که حضور آنها در اندلس مطرح می‌گردد، این امر بارزتر می‌شود.

مسئله دیگر، رویکرد مالکی مرابطون به وابستگی نداشتن به فاطمیان و اندیشه‌های خوارج و

مشروعیت آنها پابرجا بود. مرابطون از یک طرف بر مبنای قبیله‌ای صنهاجه تأکید می‌کردند و از طرف دیگر، در دستورات آنها پایبندی به اصول مالکی وجود داشت. این دو ویژگی‌هایی داشتند که به‌نحوی با یکدیگر عجین شدند؛ به این معنا که فرهنگ صحرائشینی و ساختارهای آن به‌خوبی با جزم‌اندیشی و ظاهری‌بودن مالکی منطبق شد. بنابراین در ابتدا نوعی مشروعیت صنهاجی مالکی شکل گرفت و پس از ورود قبایل دیگر و گروه‌های فکری، این امر اندکی متحول شد (Gómez-Rivas, 2021: 92).

۳. امیرالمسلمین

با روی کار آمدن یوسف بن تاشفین و حاکمیت بر مغرب و اندلس (ابن ابی زرع، ۱۹۳۶: ۹۰؛ ابن خلدون، ۱۹۵۶: ۱۹۰/۵)، نوعی دگردیسی در مشروعیت شکل گرفت و با ورود قبایل و گروه‌های مختلف، نظام قبیله‌ای صنهاجی به دولتی متمرکز تبدیل شد. در این دوره، دولت مرابطون از جنبشی منطقه‌ای به دولتی فراسرزمینی بدل گشت؛ بنابراین ضروری بود ساختار مشروعیت نیز متحول شود. یوسف بن تاشفین پس از استقرار حاکمیت خود در مغرب، لقب امیرالمسلمین را برای خود برگزید (حلل الموشیه، ۱۹۷۹: ۲۹ و ۳۰)؛ البته در ابتدا به یوسف، امیرالمؤمنین پیشنهاد شد و او آن را انتخاب نکرد. حرکات معتقد است مرابطون می‌دانستند لقب امیرالمؤمنین شایسته آنها نیست؛ چون در فقه سیاسی اهل سنت امیرالمؤمنین و خلیفه باید نسب قریشی داشته باشد؛ اما آنها که از نژاد بربر بودند، در دیدگاه اهل سنت این جایگاه را نداشتند (حرکات، ۲۰۰۰: ۱۷۲). به همین علت مرابطون لقب امیرالمسلمین را به جای امیرالمؤمنین برگزیدند. اینکه بیان شود انتخاب لقب امیرالمسلمین برای کسب مشروعیت تأییدشده خلافت عباسی بوده است

گروه‌های دیگر قبایل مغرب برمی‌گشت. ابن یاسین که خود از فقهای معروف مالکی در مغرب بود، جنبش را در دست گرفت و در راستای ایستادگی در برابر جریان‌های فکری فاطمی و خوارج و قبایل شمال غرب صحرا، فقه مالکی را برای صنهاجی‌ها برگزید (Bennison, 2017: 8). به گواهی منابع، فکر اشعری و اندیشه مالکی از پیش در محافل علمی مغرب رایج بود (ابن خلدون، ۲۰۰۱: ۹۱۴/۲)؛ اما چنین به نظر می‌رسد که مرابطون آگاهانه به سمت مالکی‌گرایی سوق یافتند و با این تدبیر، به‌دنبال مشروعیت مالکی بودند نه مشروعیت خلیفه عباسی بغداد؛ به بیان دیگر، مرابطون خود را در فاصله‌ای مشخص با خلافت عباسی قرار داده بودند که فرمان‌برداری محسوب نمی‌شد و حتی بین این دو ارتباط روشنی نیز برقرار نبود. مشی ضمنی تعامل با خلافت عباسی هم ناظر به محبوبیت مردمی برای جنبش مرابطون بود و هم نداشتن وابستگی به فاطمیان و خوارج و امویان اندلس، به حرکت آنها استقلال نسبی می‌بخشید. امری که با روی کار آمدن یوسف بن تاشفین دچار دگردیسی شد.

بخشی از مبنای فکری و ماهیت نظام اندیشه‌ای مالکی نیز در پیشبرد ساختار قدرت مرابطون بی‌تأثیر نبوده است؛ آنجا که این اندیشه و مسلک با توجه به اهمیت اصل «ضرورت پیروی از حکومت وقت»، هرگونه مخالفت و خروج علیه حکومت را ملغی می‌کرد (مالک بن انس، ۲۰۰۹: ۶۲/۱ و ۱۷۹).

براساس همین گفتمان است که در ساختار سیاسی و مذهبی دولت مرابطون، فقهای مالکی جایگاه والایی پیدا کردند؛ همچنین از دلایل اصلی استقرار و ایجاد مشروعیت در اندلس محسوب می‌شود. همین مسئله یکی از دستاوردهای گرایش به فقه مالکی برای مرابطون بود؛ زیرا با فضای حاکم بر اندلس تطبیق داشت که در ادامه آن را بررسی می‌کنیم. با وجود تلاش مرابطون، برخی ساختارهای سنتی در مبنای

(رهبری و خضری، ۱۳۹۸: ۷۱)، بازهم ساده‌انگارانه است؛ چون این فرمان‌برداری امری ظاهری بود و تنها به آوردن نام خلیفه بغداد در خطبه یا نقش نام او بر سکه اکتفا می‌شد (عنان، ۱۳۶۹: ۴۲۶/۳). در اینکه ساختار مشروعیت مرابطون با خلافت عباسی تلاقی یافت، شکی نیست؛ اما نمی‌توان به طور قطع آن را به تأیید خلافت عباسی منوط دانست.

ابن تاشفین در منظومه گفتمان خود، هوشمندانه از لقبی استفاده کرد که در دانش سیاسی اسلام، طرحی نو ایجاد کرد. در دوره خلفای راشدین از امیرالمؤمنین استفاده می‌شد و این لقب سپس به نمادی برای خلیفه اسلامی تبدیل شد؛ پس مرابطون نیز با استعمال و تدوین امیرالمسلمین، به نحوی استقلال ایدئولوژیکی از حاکمیت شرقی اسلام و جامعه مسلمانان را اعلام کردند و در نظام سیاسی، خود را بر مبنای نظریه خلفای عباسی شکل دادند؛ هرچند در ابتدا چنین به نظر می‌رسید که مرابطون به صورت نمادین تابع خلیفه عباسی بغدادند. در واقع آنها در پی آن بودند با در پیش گرفتن چنین سیاستی، نزد حاکمان اسلامی، خود را مدافع مسلمانان در مغرب معرفی کنند. انتخاب لقب امیرالمسلمین برای امرای مرابطی آنجا اهمیت یافت که پیکربندی نظام مشروعیت را برای حضور در اندلس تکمیل کرد. مسلمانانی که پس از امویان و با قدرت‌گیری دولت‌های مسیحی در تنگنا قرار گرفته بودند و به دنبال امیری قدرتمند و مسلمان بودند، به ابن تاشفین روی آوردند. خلاء قدرت و و تکثر امیران مسلمان در اندلس، باعث ضعف آنها و قدرت‌گیری دولت‌های مسیحی شده بود. امیرالمسلمین بهترین نجات‌دهنده‌ای بود که ضمن بازیابی قدرت سیاسی، در برابر مسیحیان، رهبری و وحدت ایجاد می‌کرد. امیرالمسلمین، نشان‌دهنده روند استقرار قدرت و جاه‌طلبی‌های گسترده دولت در حال رشد مرابطون

بود. دولتی که ابتدا از جنبشی قبیله‌ای، با رویکرد دینی و برای کنترل راه‌های تجاری شکل گرفت و رفته‌رفته به امپراتوری تبدیل شد و ساختارهای حکومتی عظیمی کسب کرد که شهرها و حاکمان مختلف را به سمت خود جذب می‌کرد (Gómez-Rivas, 2021: 90). به هر حال لقب امیرالمسلمین به نحوی بر ایجاد اقتدار مذهبی سیاسی و احیای خلافت اسلامی دلالت داشت (Lévi-Provençal, 1955: 265-70).

انتخاب لقب امیرالمسلمین پس از یوسف هم ادامه یافت و امیران مرابطی ادعا می‌کردند حاکمان اسلامی‌اند و با قوانین اجتماعی اسلام آشنایی دارند.^۷ بر این اساس در دوره یوسف، مرابطون به خوبی موفق شدند پیکربندی مشروعیت دولت را شکل دهند و در تداوم مسیر به آن استحکام بخشند. این امر به ویژه در روند حضور آنها در اندلس خود را نشان داد. علاوه بر نظام اندیشه مالکی، امیرالمسلمین در پذیرش علمای آن منطقه مؤثر واقع شد.

ب. حاکمیت سیاسی مرابطون در اندلس

۱. گسست قدرت در اندلس

جغرافیای حاکمیت مرابطون در ابتدا به مغرب محدود می‌شد؛ اما فرصت‌طلبی و خلاء قدرت در اندلس، آنها را وارد مرحله‌ای جدید کرد. ظهور مرابطون در جایگاه قدرتمندترین نیروی نظامی مسلمان در تقابل با مسیحیان، شمال آفریقا و جنوب اروپا را به هم پیوند زد (Gómez-Rivas, 2021: 89). بخش چشمگیری از توفیق مرابطون در مسیر اندلس، به اوضاع و ساختار سیاسی دولت‌های حاکم در آنجا برمی‌گردد. جایی که به علت گسست قدرت و انحطاط حاکمیت‌های اسلامی، از مرابطون دعوت کردند.

پس از سقوط خلافت اموی اندلس در قرن پنجم قمری/یازدهم میلادی، اندلس بین دولت‌های منطقه‌ای

دیگر چهره‌های مطرح بود که از اوضاع نابسامان حضور مسیحیان در اندلس نالان بود: «امیدوارم قبل از اینکه مثل شیشه ترک خورده شویم، خداوند به ندای ما پاسخ دهد؛ زیرا هیچ فایده‌ای در درمان نیست» (ابن‌بسام، ۱۹۹۷: ۱۷۷/۳). او همچنین وضعیت تحقیرآمیز مسلمانان را چنین تشریح کرد: «به‌جای تلاوت قرآن و صوت زیبای اذان، صدای ناقوس و زنگ بی‌امان و به‌جای شیعیان مهربان، دروغ و بهتان همه‌جا پر شده است» (همانجا: ۱۷۸).

ابوالولید الباجی،^{۱۳} از شناخته‌ترین چهره‌های علمی و از بزرگان فقهای مالکی اندلس، فریاد رسای مقابله با دولت‌های مسیحی بود. او نزد تک‌تک امرا می‌رفت و خواستار یکپارچگی و اتحاد بود. در ظاهر به او احترام می‌گذاشتند؛ اما در واقع او را تحقیر می‌کردند (مقری، ۱۹۶۸: ۲۹۲/۲). الباجی تلاش بسیاری کرد و سفرهای فراوان رفت؛ اما پیش از اینکه موفق شود رسالت خود را به پایان رساند، جان سپرد (شلبی، ۲۰۰۸: ۸). ابراهیم‌بن‌فرقد،^{۱۴} شاعر فرهیخته این دوران، در منظومه ادبی خود به حوادث زمان اشاره و با اندوه بیان کرده است: «یک دستاورد ویژه برای مردم مهیا شده و آن هم گریه با اشک می‌باشد. اندلس با حسرت و گاه نفرت‌انگیز، متأسفانه عزادار به نظر می‌رسد و میراث‌دار ضعف شده که در شعر آورده شده است»^{۱۵} (ابن‌خطیب، ۱۹۷۷: ۳۷۵/۱).

۲. جهاد در برابر مسیحیان

به‌دنبال وقایع اندلس، خبر درماندگی و ناراحتی مردم اندلس به حاکمان مغرب رسید (قلقشندی، ۱۹۱۵: ۲۵۸/۵). در میان نامه‌هایی که به یوسف رسیده بود، نامه متوکل‌بن‌افطس هم بود که ابو‌عبدالله‌بن‌ایمن نوشته بود تا او را برای رفتن به اندلس ترغیب کند (ابن‌بسام، ۱۹۹۷: ۶۵۴/۲). ابن‌عباد، از امرای

و کوچک تقسیم شد و این دوره به «ملوک الطوائفی»^{۱۶} شناخته می‌شود (مراکشی، ۱۳۹۰: ۷۲؛ ابن‌خلدون، ۱۹۵۶: ۲۰۰/۴؛ آیتی، ۱۳۷۶: ۱۱۱). به علت تعدد والیان و نداشتن وحدت و نبود یکپارچگی، طولی نکشید که این عصر به اضمحلال دچار شد (ابن‌خطیب، ۱۹۶۴: ۱۴۵ و ۱۴۴). مشهورترین حکومت‌های ملوک‌الطوائفی: بنی‌عباد (۱۳ تا ۴۸۴ ق/۱۰۲۲ تا ۱۰۹۱ م) در اشبیلیه (ابن‌عداری، ۱۹۸۵: ۱۹۵)، بنی‌حمود (۴۰۷ تا ۴۹۹ ق/۱۰۱۶ تا ۱۰۵۷ م) در قرطبه و مالقه و جزیره خضراء (ابن‌خلدون، ۱۹۵۶: ۱۵۲/۴؛ حمیری، ۱۹۷۵: ۵۱۷)، بنی‌زیری (۴۰۷ تا ۴۷۷ ق/۱۰۱۶ تا ۱۰۸۶ م) در غرناطه (بلقین، بی‌تا: ۳۵)، بنی‌هود (۴۳۰ تا ۵۱۲ ق/۱۰۳۹ تا ۱۱۱۸ م) در سرقسطه (حمیری، ۱۹۷۵: ۳۱۷) و بنی‌ذوالنون (۲۷ تا ۴۷۸ ق/۱۰۳۶ تا ۱۰۸۵ م) در طلیطله (ابن‌عداری، ۱۹۸۵: ۲۸۲؛ حمیری، ۱۹۷۵: ۳۹۳) بودند.

هریک از آنها می‌کوشید تا آنجا که ممکن است بر دیگران مسلط شود و مناطق آنها را در کنترل خویش درآورد.^{۱۷} به دنبال آن، موجی از ناراضی‌تی در مردم شکل گرفت (ابن‌عداری، ۱۹۸۵: ۱۵۲) و امرا به مردم سخت‌گیری فراوانی کردند و مالیات‌های سنگینی بر آنها تحمیل شد. اوضاع به‌نحوی پیش رفت که دانشمندان و علما نیز از این وضع ناراضی بودند (ابن‌خطیب، ۱۹۶۴: ۱۴۴).

ابن‌حزم اندلسی^{۱۸} از جمله علمایی بود که فساد امرای ملوک‌الطوائفی را درک کرد و آنها را از خطر مسیحیان آگاه ساخت. او به‌خوبی می‌دانست امراء با تحمیل مالیات‌های سنگین به رعایا، فاسد شده‌اند (ابن‌حزم، ۱۹۷۸: ۱۷۳/۳). ابن‌عبدالبر^{۱۹} از اهالی شهر قرطبه بود و زمانی که این شهر به دست مسیحیان افتاد (۴۵۶ ق/۱۰۶۳ م)، مسلمانان اندلس را خطاب قرار داد تا آنها را به جنگ و حمایت از برادران مسلمان خود تحریک کند (قیسی، ۱۹۸۹: ۱۷۸ و ۱۷۹). ابن‌بسام^{۲۰} از

ملوک الطوائف، نیز با ارسال نامه‌های متعدد، وضعیت تفرقه در اندلس را برای یوسف بن تاشفین تشریح و از او تقاضای کمک کرد (حلل الموشیه، ۱۹۷۹: ۳۱؛ مقری، ۱۹۶۸: ۳۵۹/۴). سپس گروهی از فقها که شامل: قاضی بطلیوس؛ ابی اسحاق بن مقانا، قاضی غرناطه؛ القلیعی، قاضی اشبیلیه؛ ابی بکر بن ادهم و وزیر؛ ابی بکر محمد بن زیدون، نزد یوسف رفتند (ابن اثیر، ۱۹۶۷: ۲۰۹/۸؛ ابن عذاری مراکشی، ۱۹۸۵: ۱۱۵؛ دوزی، ۲۰۱۲: ۱۲۹). ابن تاشفین مکالمه‌ها و دریافت نامه‌های کمکی از اندلس را به اطرافیان خود اطلاع داد تا از مشاوره آنها استفاده کند. عبدالرحمن بن اسبط، وزیر و کاتب او (نصرالله، ۱۴۰۵: ۱۶۸)، پیشنهاد کرد: ابتدا جزیره خضراء را تصرف کنند تا هم معبر خوبی برای سپاهیان باشد و هم موفق شوند نیروهای کمکی را تأمین کنند (حلل الموشیه، ۱۹۷۹: ۳۲).

امیر یوسف پیشنهاد را پذیرفت و تقاضای خود را به معتمد بن عباد ارسال کرد. معتمد پس از مشورت، پذیرفت جزیره خضراء را به یوسف و مرابطون واگذار کند (حلل الموشیه، ۱۹۷۹: ۳۲). جزیره خضراء دروازه ورود مرابطون به اندلس محسوب می‌شد. یوسف پس از مدتی کوتاه که در الخضراء ماند، تصمیم گرفت به اندلس برود و به معتمد اطلاع داد (قلقشندی، ۱۹۱۵: ۲۵۸/۵)؛ سپس نیروهای خود را جمع کرد و گروهی نیز از مغرب فراخواند (ابن اثیر، ۱۹۶۷: ۲۰۹/۸؛ مراکشی، ۱۳۹۰: ۹۶). آلفونسوی ششم،^{۱۶} (Alfonso VI)، پادشاه مسیحی قشتاله،^{۱۷} که از ماجرا باخبر شد، نامه‌ای به یوسف نوشت و با تهدیدات فراوان، تلاش کرد او را از آمدن به اندلس منصرف کند؛ اما یوسف پشت همان نامه، در پاسخ نوشت: «ما تو را به چشمانمان خواهیم دید نه اینکه با گوشمان بشنویم» (ابن خطیب، ۱۹۶۴: ۲۳۹/۳ و ۲۴۰).

معتمد برای دیدار با یوسف، به همراه هزار سواره نظام از اشبیلیه خارج شد و چون به هم رسیدند، به گرمی همدیگر را در آغوش گرفتند و محبت و دوستی خود را به همگان نشان دادند و پیمان بستند با یاری خدا، همراه یکدیگر باشند (scot, 1923: 145). به این ترتیب، یوسف بن تاشفین در سال ۴۷۹ ق/۱۰۸۶ م مهم‌ترین رویارویی در «زلاقه» را با آلفونسوی ششم رقم زد (مراکشی، ۱۳۹۰: ۹۷ تا ۱۰۰) که به نحوی جدال میان مسلمانان و مسیحیان نیز محسوب می‌شد. در این نبرد، مسلمانان پیروز شدند و قدرت یوسف در اندلس افزایش یافت (عنان، ۱۳۶۹: ۳۲۹/۲ تا ۳۳۷).

ابن تاشفین در ابتدا سیاست لغو مالیات‌های نامتعارف در اندلس (بن‌بیه، ۱۹۹۷: ۱۳۵) را اعلام کرد. مالیات‌هایی که امرای ملوک الطوائف بر مردم تحمیل می‌کردند و به پادشاهان آرگون و کاستیل پرداخت می‌شد (ابن حزم، ۱۹۸۷: ۱۷۳/۳). امیرالمسلمین با این تدبیر، هم جایگاه خود را در مقام حاکمی مسلمان، در برابر مسیحیان مشخص کرد و هم به دنبال جذب پایگاه مردمی بود. هوشمندی ابن تاشفین برای ایجاد مشروعیت و تثبیت قدرت در اندلس، با ایجاد مفهوم «جهاد» نمایان شد. یوسف در پی آن بود با طرح جهاد و متحد کردن امرای منطقه، مناسب‌ترین روش را برای دفاع در برابر پیشروی مسیحیان در پیش گیرد. مسئله جهاد هم در فقه مالکی جایگاهی داشت^{۱۸} و هم توجیه مناسبی بود برای ایجاد مشروعیت سیاسی مرابطون در اندلس.^{۱۹} نقطه عطف تلاقی ساختار مشروعیت مرابطون در اینجا نهفته بود که آنها با در پیش گرفتن اندیشه مالکی‌گری، مقدمات را برای حضور در اندلس فراهم کرده بودند. بر این اساس، گرایش به فقه مالکی هم برای مرابطون مشروعیت مستقل از خلافت عباسی ایجاد می‌کرد و هم تضمین مفهوم

۲۸۲). اینکه یوسف از مغرب حضور پیدا کرده بود، پذیرش حاکمیت سیاسی را برای آنها سخت و ناباورانه می‌کرد. برای امیرالامراها فشار به مردم برای دریافت مالیات و پرداخت آن به پادشاهان مسیحی آن قدر ارزش داشت که قدرت سیاسی خود را حفظ کنند و زیر سلطه مغربی‌ها نروند. از طرف دیگر، امیرالمسلمین یوسف نیز نیک می‌دانست برای حاکمیت بر سرزمین اندلس، با همه جذابیت‌های آن، مسیر سختی پیش روی اوست. الامیرالامراها بیشتر از پادشاهان مسیحی می‌توانستند قدرت سیاسی و نظام مشروعیت مرابطون را دچار مشکل کنند. بر این اساس، برای مرابطون ایدئولوژی بهترین وسیله بود که موفق شوند از این بحران رهایی یابند. استمداد از فقهای مالکی، یک‌بار آنها را در استقرار قدرت مغرب مشروعیت بخشیده بود و اینک بهترین فرصت بود که بار دیگر با کمک از فقهای مالکی، امیرالمسلمین را برای جهاد با مسیحیان آماده کنند.

ایجاد فضای تبلیغاتی با هدف تحریک مردم علیه آنها یکی از روش‌های مهم فقها برای از میان بردن حکام ملوک الطوائف بود. وضع مالیات‌های گزاف بر رعایا که با احکام اسلامی منافات داشت، مهم‌ترین و جدی‌ترین اتهامی بود که علیه آنها ایجاد کردند. از نظر آنها تنها راه، دعوت از یوسف‌بن تاشفین بود که به تخلفات پایان دهد (ابوالصوف، ۲۰۰۱: ۱۵۳). ارتباط پنهانی با پادشاهان مسیحی علیه مسلمانان و سرزمین آنها اتهام دیگری بود که فقها درباره امرای ملوک الطوائف مطرح کردند. این ارتباط به طور کامل مشخص بود و به گرفتن جزیه از مردم برای پادشاهان مسیحی منجر می‌شد (ابن عبود، بی‌تا: ۲۶۲). ابن قلیعی (ابن بلقین، بی‌تا: ۱۱۶) و ابوالاصغ عیسی‌بن سهل (ابوندی، ۲۰۰۶: ۵۱) و ابن‌الملجوم (بن‌بیه، ۱۹۹۷: ۱۳۲)، از جمله فقهای مالکی بودند که به اضمحلال

جهاد برای حضور در اندلس بود. فقهای مالکی اندلس مشروعیت حکومت مرابطون را تأیید کردند و آنها را نماینده امت اسلامی در مغرب و اندلس معرفی کردند. آنها در احکام اسلامی و قوانینی همچون غنایم، خراج و جزیه تبحر داشتند و در مواقع مختلف که به توجیهاات شرعی نیاز بود، فتوا می‌دادند.^{۲۰} یوسف‌بن تاشفین کسی شناخته می‌شد که به فقها علاقه بسیاری داشت و در دوره او همواره از بیت‌المال مسلمانان درآمدی برای فقها در نظر گرفته می‌شد (بوتشیش، ۱۹۹۸: ۱۴۳). فقهای مالکی اندلس وفادارترین و متعهدترین حامیان، حتی در اوضاع ضعف بودند.

۳. تقابل با امرای ملوک الطوائف

پس از پیروزی مسلمانان در زلاقه، یوسف‌بن تاشفین به مغرب بازگشت؛ اما جاه‌طلبی‌های امرای ملوک الطوائف دوباره آغاز شد و بار دیگر اختلافات شدت گرفت و اوضاع به پیش از نبرد بازگشت (Livermore, 1991: 68). پادشاهان مسیحی به سرزمین‌های آنها روی آوردند (بیضون، ۱۴۰۶: ۳۷۸). امرای ملوک الطوائف در وضعیت بد سیاسی قرار گرفته بودند؛ زیرا از یک طرف خطر انتقام مسیحیان پس از زلاقه و از طرف دیگر، حضور مرابطون در اندلس اقتدار آنها را سلب می‌کرد. با وجود این، آنها بدون اینکه با مسیحیان جدال کنند، بی‌تفاوت در کاخ‌های خود به عیش و نوش مشغول بودند. حضور یوسف در اندلس و پیروزی نسبی در برابر مسیحیان، بدون شک چالش با امیرالامراها را در پیش داشت؛ به بیان دیگر، امیرالمسلمین و امیرالامراها در ابتدا به‌ظاهر همراه هم شدند؛ اما طولی نکشید که با هم به اختلاف رسیدند. البته نباید فراموش کرد امیرالامراها حتی با یکدیگر نیز در رقابت قدرت بودند (خلیفه، ۲۰۰۳:

امرای ملوک الطوائف حکم دادند.

پایه‌ریزی کنند. یوسف‌بن تاشفین پس از هر نبرد به مغرب بازمی‌گشت و تنها به گماشتن نمایندگان خود اکتفا می‌کرد (ابن‌ابی‌زرع، ۱۹۳۶: ۱۵۴). گفتمان قدرت سیاسی مرابطون در اندلس پس از یوسف‌بن تاشفین تداوم نیافت و بخش مهمی از آن ناظر به ضعف سیاست خارجی و دیپلماسی امیران مرابطی بود. پس از یوسف، آنها با ایجاد نبردهای فرسایشی در اندلس و هزینه‌های بسیار، حاکمیت خود را دچار تزلزل کردند و با افزایش مالیات‌ها، باعث نارضایتی شدند. جالب است پس از آنها، دولت موحدون با وجود حاکمیت بر اندلس از مغرب فراتر نرفت و به طور کامل در مغرب مستقر شد؛ همچنین پس از ابن تومرت، دوران شکوفایی موحدون آغاز شد؛ در صورتی که پس از ابن تاشفین، مرابطون در سردرگمی مغرب و اندلس گیر کرده بودند.

مرابطون در دوره‌ای شصت‌ساله (۴۸۳ تا ۵۲۴ ق/ ۱۰۹۰ تا ۱۱۳۰ م) با دولت‌های قشتاله، لیون، آراگون و پرتغال جنگیدند و در جنگ‌های متعددی که داشتند، در برخی موفق شدند بسیاری از شهرهای اسلامی را آزاد کنند (ابن‌عذاری، ۱۹۸۵: ۶۶۷). زمانی که مرابطون در دو جنگ معروف «قتنده» در سال ۵۱۴ ق/ ۱۱۲۰ م (ابن‌اثیر، ۱۹۶۷: ۲۰۶۹) و «قلاع‌ه» در سال ۵۲۳ ق/ ۱۱۲۹ م (ابن‌قطان، ۱۹۹۰: ۱۵۲)، با آلفونسوی جنگجوی (۴۹۹ تا ۵۲۹ ق/ ۱۱۰۵ تا ۱۱۳۴ م) درگیر بودند، شورش‌هایی در شهرها و مناطق مختلف، موقعیت آنها را تهدید کرد. در این میان جنبش بربرهای مضمودی (ابن‌خلدون، ۱۹۵۶: ۲۳۶/۵) در مغرب، به رهبری عبدالله‌بن تومرت (مراکشی، ۱۳۹۰: ۱۳۱) که زمینه‌ساز امپراتوری بزرگی به نام موحدون شد، دولت مرابطون را برچید (ابن‌خطیب، ۱۹۷۷: ۱۷۳/۱). جدا از این شورش‌ها و جنبش‌های اجتماعی، آتش‌زدن کتاب احیاءالعلوم‌الدین غزالی در اندلس، چالش‌های مرابطون را به اوج رساند و اقتدار اجتماعی آنها متزلزل شد. با توجه به وضعیت ایجادشده،

به این ترتیب بار دیگر در سال ۴۸۳ ق/ ۱۰۹۰ م، امیرالمسلمین یوسف‌بن تاشفین آماده اعزام به اندلس شد؛ اما این بار برای مقابله با مسیحیان نمی‌رفت و در واقع به دعوت فقها و علمای اندلس، برای مقابله با امرای ملوک الطوائف رهسپار آنجا شد (ابن‌خطیب، ۱۹۶۴: ۲۵۰/۳؛ جیوسی، ۱۹۹۰: ۱۱۳/۱). یوسف‌بن تاشفین این بار بخش بزرگی از قلمرو امرای ملوک الطوائف پراکنده اندلس را تسخیر کرد (عنان، ۱۳۶۹: ۳۴۷ تا ۳۴۵/۱). او به ترتیب در سال ۴۸۳ ق بر مملکت غرناطه (ابن‌ابی‌زرع، ۱۹۳۶: ۱۵۴)، در سال ۴۸۴ ق بر اشبیلیه (نویری، بی تا: ۱۴۸؛ ابن‌اثیر، ۱۹۶۷: ۲۲۱/۸)، در سال ۴۸۴ ق بر المریه در سال ۴۸۴ بر مرسیه (سلاوی ناصری، ۲۰۰۱: ۵۰/۲)، در سال ۴۸۸ ق بر بطلمیوس (نصرالله، ۱۴۰۵: ۱۳۴) و در سال ۴۹۷ ق بر شتمریه شرقی یا بنی‌رزین سیطره پیدا کرد (سامرائی و دیگران، بی تا: ۲۵۶)؛ همچنین بنسبیه را که حملات سنگین سپاه آلفونسو بر آنجا وارد آمده بود (ابن‌صیرفی، ۲۰۱۸: ۳۸)، در سال ۴۹۵ ق به تصرف درآورد. مهم‌ترین ضربه‌ای که امیرالمسلمین یوسف به آلفونسو وارد آورد در سال ۴۹۶ ق و در جریان تصرف طلیطله اتفاق افتاد (ابن‌خلدون، ۱۹۵۶: ۲۵۰/۶؛ حلال‌الموشیه، ۱۹۷۹: ۵۶). طولی نکشید که مریضی بر امیرالمسلمین شدت یافت. او سپس به مراکش رفت و در محرم ۵۰۰ ق/ ۱۱۰۶ م در آنجا از دنیا رفت (ابن‌ابی‌زرع، ۱۹۳۶: ۱۵۶). مرگ یوسف به‌نحوی پایان جاه‌طلبی‌های مرابطون در اندلس بود.

مرابطون در شکل‌دادن قدرت سیاسی و نظام مشروعیت موفق عمل کردند؛ اما دلایلی چند وجود دارد که در روند استقرار قدرت در اندلس به مشکل برخوردند. نخست، محیط اندلس برای مرابطون ناآشنا بود و باتوجه به وابستگی آنها به صحرای مغرب، موفق نشدند روشی مثل امویان اندلس

به علت برانگیختن احساسات ضد مرابطی، تلاش‌های آخرین بازماندگان مرابطون در اندلس راه به جایی نبرد و اهالی اندلس برای کنارزدن مرابطون، حتی به موحدون کمک کردند (ابن اثیر، ۱۹۶۷: ۵۸۶/۱۰).

نتیجه

مرابطون نخستین حکومت قبایل بربر بودند که در نیمه دوم قرن پنجم قمری/یازدهم میلادی بیشترین مناطق مغرب و اندلس را به حاکمیت خود درآوردند. آنها در ابتدا جنبشی دینی در صحرای مغرب ایجاد و با استمداد از ستهای قبیله‌ای صنهاجی و فقه مالکی خود را مطرح کردند؛ سپس فراتر از مغرب، به ساحل اطلس و مناطق کوهستانی روی آورده و دولت مرابطون را تثبیت نمودند. در دوره یوسف بن تاشفین، دولت مرابطون با تأسیس شهر مراکش موفق شد سراسر مغرب اسلامی را در حاکمیت خویش درآورد و به امپراتوری اسلامی تبدیل شود. در این مقطع، با استفاده از لقب امیرالمسلمین، پیکربندی نظام مشروعیت خود را تحولی جدید بخشیدند. در ابتدا چنین به نظر می‌رسید به صورت نمادین، تابع خلیفه عباسی بغداد هستند؛ اما در واقع، آنها در پی آن بودند با در پیش گرفتن چنین سیاستی، نزد حاکمان اسلامی خود را خلیفه مسلمانان و مدافع آنها در مغرب معرفی کنند. این امر همچنین نشان‌دهنده روند استقرار قدرت و جاه‌طلبی‌های گسترده دولت در حال رشد مرابطون بود. مرابطون برای ایجاد امپراتوری علاوه بر رهبری سیاسی و نظامی که با یوسف مطرح شد، از علمای مالکی نیز برای مشروعیت استمداد جستند و گسترش سرزمین را تا آفریقه و اندلس پیش بردند. آنها با تثبیت قدرت سیاسی و تحکیم نظام مشروعیت، از خلاء قدرت در اندلس سود جستند و به آنجا وارد شدند. بخش چشمگیری از توفیق مرابطون در مسیر اندلس به اوضاع و ساختار

سیاسی دولت‌های حاکم در آنجا برمی‌گردد. جایی که به علت گسست قدرت و انحطاط حاکمیت‌های اسلامی، از مرابطون دعوت شد. یوسف پیش از هر اقدامی تصمیم گرفت با ایجاد مفهوم «جهاد» و متحدکردن امرای منطقه، مناسب‌ترین روش را برای دفاع در برابر پیشروی مسیحیان در پیش گیرد. مسئله جهاد هم در فقه مالکی جایگاه داشت و هم برای ایجاد مشروعیت سیاسی مرابطون در اندلس، توجیه مناسبی بود. قدرت مرابطون در اندلس با تمام فرازونشیب‌ها، پس از مرگ یوسف بن تاشفین در سال ۱۱۰۶م رو به ضعف نهاد و پس از آن دچار انحطاط شد. با وجود این، مرابطون یکی از بهترین دوره‌های تاریخی اندلس را رقم زدند.

پی‌نوشت

۱. حسن بیگی، محمد، (۱۳۹۶)، «کاربست نظریه بسیج منابع در تبیین جنبش اجتماعی مرابطون» فصلنامه پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، س ۷، ش ۲۷، ص ۲۳ تا ۲۵.
۲. ابوالفدا اصل و اساس آنها را از قبایل عربی حمیر جنوبی دانسته است که در زمان خلافت ابوبکر به سمت شام رفتند و در فرایندی تاریخی به نواحی غربی جهان اسلام وارد شدند و در زمان موسی بن نصیر و طارق بن زیاد به طنجه رسیدند (ابوالفدا، ۱۳۲۵: ۲۶۸).
۳. در زمان فتوحات عقبه بن نافع در سال ۶۲ق، مصادف با خلافت یزید، فرمانده عقبه، زهیر بن قین، به راهنمایی یولیان امیر غماره به سوی جایگاه ملثمین تازید و غنایم و اسراء بسیاری از آنها گرفت (ابن خلدون، ۱۹۵۶: ۱۴۶/۵).
۴. بطون بنی هلال از جمله اعراب عدنانی بودند که در پی منازعات سیاسی در جریان جنبش قرامطه، از اطراف مکه به مصر تبعید شدند و خلیفه فاطمی آنها را به آفریقه کوچاند (ابن خلدون، ۱۹۵۶: ۱۷/۶ تا ۲۱).
۵. رباط در اصطلاح، پادگان‌ها و ایستگاه‌های مرزی است که مجاهدان در پناه آنها در برابر تهاجم دشمنان

۱۴. ابواسحاق ابراهیم بن خلف بن محمد بن فرقد القریشی (متوفی ۵۷۲ق/۱۱۷۶م) از بزرگان علم حدیث و شاعر معروف اندلسی که ساکن اشبیلیه بود.

۱۵. «الامسعد منجس ذو فطن
بیکسی بلمع معین همتن
جزیره اندلس حسره
لا غالب من حقود الزمن»
و ینسب اطلاقها آسفا
ویرثی من الشعر ما قد وهن

۱۶. آلفونسو، الفنس، ادفونس، ادفونس یا Alfonso نام شماری از امیران و شاهان مسیحی اسپانیا و پرتغال که بیشتر در روزگار فرمانروایی امیران مسلمان اندلس می‌زیستند و بر سر چیرگی بر شهرهای آن سرزمین با آنها در جدال بودند. آلفونسوی ششم (حک ۴۵۷ تا ۵۰۱ق/۱۰۶۵ تا ۱۱۰۸م) ملقب به دلاور و یکی از مشهورترین شاهان اسپانیا در دوره اسلامی که با مرابطون تقابل بسیاری داشت (ابن اثیر، ۱۹۶۷: ۱۴۲/۱۰).

۱۷. کاستیل Reino de Castilla

۱۸. علمای اندلس برای برانگیختن احساسات مسلمانان، آثاری درباره جهاد در اسلام نوشته بودند؛ برای مثال کتاب *الترغیب فی الجهاد* از عبدالله التجیبی (ت ۶۱۰ق/۱۲۱۳م) و کتاب *بغیه المراد بسنه الجهاد* اثر ابوالقاسم بن الطلیسان (ت ۶۴۲ق/۱۲۴۴م).

۱۹. برای مطالعه بیشتر رجوع شود به کتاب:

Amira K. Bennison, *Jihad and its Interpretations in Precolonial Morocco*, London: Curzon, 2002

۲۰. در این باره، در حدود سال‌های ۵۱۴ق/۱۱۲۰م، پرسشی از ابن رشد شد مبنی بر اینکه از بین حج و جهاد، افراد و جوامع غرب اسلامی با وجود تهدیدات پادشاهان مسیحی، چه وظیفه‌ای را باید در اولویت قرار دهند؟ ابن رشد در پاسخ، بر اهمیت جهاد بر حج تأکید کرد. مراجعه شود به:

Gómez-Rivas, C. *Law and the Islamization of Morocco under the Almoravids: The Fatwās of Ibn Rushd al-Jadd to the Far Maghrib*. Studies in the History and Society of the Maghrib 6. Leiden: Brill, 2014, p 93- 99

اسلام ایستادگی می‌کردند. البته بعدها از آن برای سکونت طلاب، درویشان و اقامتگاه دانشمندان استفاده می‌شد.

۶. یحیی بن ابراهیم گدالی از رهبران نخستین، حدود سال ۴۲۷ق در بازگشت از سفر حج با ابوعمران فاسی، فقیه معروف مالکی و شاگرد ابوبکر باقلانی، دیدار کرد (ابن ابی زرع، ۱۹۳۶: ۷۸). در این دیدار، یحیی نزد یکی از عالمان مالکی مغرب به نام عبدالله بن یاسین جزولی راهنمایی شد و ابن یاسین مأمور شد برای تربیت صنهاجه براساس عقیده کلامی اشعری، به میان این قبیله مهاجرت کند (ابن اثیر، ۱۹۶۷: ۳۲۸/۸).

۷. برای مطالعه بیشتر رجوع شود به:

Ghouirgate, Mehdi, (2014) *r'rrdre Almohade (1120-1269): une nouvelle lecture anthropologique*, Toulouse: Presses universitaires du Mirail.

۸. پژوهشگران، ملوک الطوائف را به سه دوره تقسیم کرده‌اند: ۱. دوره نخست (۴۲۲ تا ۴۸۰ق)؛ ۲. دوره دوم (۵۳۹ تا ۵۵۵ق)؛ ۳. دوره سوم (۶۲۰ تا ۷۵۰ق) (جیوسی، ۱۹۹۰: ۱۱۵).

۹. عبدالله بن بلقین اوضاع آن زمان را چنین به تصویر کشیده است: «مردم بدون رهبر و سردمدار ماندند و هریک از امراء برای اهداف شخصی رقابت می‌کردند. وقتی دو نفر برای یک مسئله گاه کنار نمی‌آیند حال چگونه می‌توان یک سرزمین را با امیران متعدد و خواسته‌های فراوان اداره کرد؟» (ابن بلقین، بی‌تا: ۱۸).

۱۰. ابن حزم ابو محمد علی بن احمد بن سعید (۳۸۴ تا ۵۶۴ق/۹۹۴ تا ۱۰۶۴م) فقیه، محدث، فیلسوف، عالم ادیان و مذاهب، ادیب و شاعر و یکی از درخشان‌ترین چهره‌های فرهنگ اسلامی اندلس است.

۱۱. ابْن عَبْدُالْبَرِّ ابوعمر یوسف بن عبدالله (۳۶۸ تا ۶۳۸ق/۹۷۸ تا ۱۰۷۱م) فقیه، محدث، تاریخ‌نگار و ادیب اندلسی.

۱۲. ابن بَسَام شَتْرَبْنی، ابوالحسن علی بن بسام (۴۵۰ تا ۵۴۲ق/۱۰۵۸ تا ۱۱۴۷م) ادیب و شاعر عصر مرابطون در اندلس.

۱۳. ابوالولیدِ باجی سلیمان بن خلف بن سعد (۴۰۳ تا ۴۷۴ق/ژوئن ۱۰۱۳ تا ۱۰۸۱م) متکلم، ادیب و فقیه برجسته مالکی اندلس.

کتابنامه

۱. آیتی، محمدابراهیم، (۱۳۷۶)، *اندلس یا تاریخ حکومت مسلمین در اروپا*، تهران: دانشگاه تهران.
۲. ابن ابی زرع، علی بن محمد بن احمد فاسی، (۱۹۳۶)، *الانیس المطرب روض القرطاس فی اخبار ملوک المغرب و تاریخ مدینه فاس معروف به روض القرطاس*، تحقیق محمد هاشمی فیلالی، مراکش: المطبعه الوطنیه.
۳. ابن اثیر، ابوالحسن علی بن محمد، (۱۹۶۷م)، *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دارالصادر و دارالبیروت.
۴. ابن بسام، علی، (۱۹۹۷)، *الذخیره فی محاسن اهل الجزیره*، تحقیق احسان عباس، بیروت: دارالثقافه.
۵. ابن بلقین، عبدالله، بی تا، *مذاکرات الامیر عبدالله*، تحقیق لیفی بروفنسال، قاهره: دارالمعارف.
۶. ابن حزم، علی، (۱۹۸۷)، *رسائل ابن حزم*، تحقیق احسان عباس، بیروت: مؤسسه العربیه للدراسات و النشر.
۷. ابن خطیب، لسان الدین، (۱۹۶۴)، *اعمال الاعلام فی من بویع قبل الاحتلام من ملوک الاسلام*، تحقیق احمد مختار العبادی و محمد الکتانی، مغرب: دارالکتاب و دارالبیضاء.
۸. ابن خطیب، لسان الدین، (۱۹۷۷)، *الاحاطه فی الاخبار غرناطه*، تحقیق محمد عبدالله عنان، مصر: دارالمعارف.
۹. ابن خلدون، عبدالرحمن، (۱۹۵۶-۱۹۵۹م)، *العبر و دیوان المتبداء و الخبر*، بیروت: دارالکتاب البنانی.
۱۰. -----، (۲۰۰۱)، *مقدمه*، به کوشش خلیل شحاده، سهیل زکار، بیروت: دارالفکر.
۱۱. ابن عبود، محمد، بی تا، *التاریخ السیاسی و الاجتماعی لاشبیلیه فی عهد دول الطوائف*، تطوان، مغرب: مطابع الشیوخ.
۱۲. ابن عذارى المراكشى، ابوالعباس احمد، (۱۹۸۵)، *البيان المغرب فی اختصار اخبار ملوک الاندلس و المغرب*: القسم الموحدى، تحقیق مجموعه من الأستاذة، بیروت: دارالغرب الإسلامی.
۱۳. ابن قطان مراکشى، ابوالحسن علی، (۱۹۹۰)، *نظم الجمان*، تحقیق محمود علی مکی، بیروت: دارالغرب الاسلامی.
۱۴. ابوالصوف، فضیل، (۲۰۱۱)، *العلاقات السیاسیه بین الاندلس الاسلامیه و اسبانیانصرانیه*، الجزائر: جامعه منتوری.
۱۵. ابن الصیرفی الغرناطی، ابوبکر، (۲۰۱۸)، *الانوار الجلیه فی اخبارالدوله المرابطیه*، تحقیق محمد دبور، مصر: دارالنابعه للطبع و النشر و التوزیع.
۱۶. ابوالفداء، عمادالدین اسماعیل، (۱۳۲۵)، *المختصر فی اخبار بشر*، تحقیق محمد عبدالطیف الخطیب، مصر: بالمطبعه الحسینیه المصریه.
۱۷. ابوندى، محمود، (۲۰۰۶)، *الدورالجهادى للعلماء فی الاندلس*، غزه: الجامعه الاسلامیه.
۱۸. بن بیه، محمد، (۱۹۹۷)، *الاثراسیاسی للعلماء فی عصر المرابطين*، مکه مکرمه: جامعه ام القرى.
۱۹. بوتشیش، ابراهیم، (۱۹۹۸)، *مباحث فی التاریخ الاجتماعی للمغرب و الاندلس خلال عصر المرابطين*، بیروت: دارالطلیعه.
۲۰. بیضون، ابراهیم، (۱۴۰۶)، *الدوله العربیه فی اسبانیه من الفتح حتى سقوط الخلافه ۴۲۲-۹۲ق* / ۱۰۳۱-۷۱۱م، بیروت: دارالنهضت العربیه.
۲۱. جیوسى، سلمى، (۱۹۹۰)، *الحضاره العربیه الاسلامیه فی الاندلس*، بیروت: مرکز دراسات الوحده العربیه.
۲۲. حرکات، ابراهیم، (۲۰۰۰)، *المغرب عبر التاریخ*؛ عرض لاحداث المغرب و تطوراته فی المیادین السیاسیه و الدینیة و الاجتماعیة و العمرانیة و الفکریه منذ ما قبل الاسلام الی العصر الحاضر،

- دارالرشاد الحدیثه، مغرب: دارالبیضاء.
۲۳. الحلل الموشیئیه فی ذکر الأخبار المراكشیئیه، (۱۹۷۹م)، تحقیق سهیل زکار، مغرب: الدارالبیضاء.
۲۴. حمیری، محمد، (۱۹۷۵)، الروض المعطار فی خبرالاقطار، تحقیق: احسان عباس، بیروت: مکتبه بیروت.
۲۵. خلیفه، حامد، (۲۰۰۳)، یوسف بن تاشفین موحدالمغرب و قائدالمرابطین و منقذالاندلس من الصلیبیین، دمشق: دارالقلم.
۲۶. دوزی، رینهارت، (۲۰۱۲)، ملوک الطوائف و نظرات فی تاریخ الاسلام، ترجمه: کامل کیلانی، مصر: مؤسسه هنداوی.
۲۷. ذنون طه، عبدالواحد، (۲۰۰۴)، تاریخ المغرب العربی، بیروت: دارالمدار الاسلامی.
۲۸. رهبری، نسرین و خضری، سیداحمدرضا، (۱۳۹۸)، «کاربست مذهب در سیاست داخلی مرابطین»، فصلنامه تاریخ اسلام، س ۹، ش ۳۵، ص ۶۷ تا ۸۵.
۲۹. سامرائی، خلیل ابراهیم، عبدالواحد ذنون طه و ناطق صالح مطلوب، بی تا، تاریخ العرب حضارتهم فی الاندلس، بیروت: دارالمدار الاسلامی.
۳۰. سلاوی ناصری، احمد بن خالد، (۲۰۰۱)، الاستقصاء لخبار دول المغرب الاقصى، مغرب: وزارت الثقافه و الاتصال، دارالبیضاء.
۳۱. شلیبی، عمر، (۲۰۰۸)، دور علماء الاندلس فی الحیاه السیاسیه خلال القرن الخامس الهجری، مجله الجامعه الاسلامیه، مج ۱۶، شماره ۲.
۳۲. عنان، محمد عبدالله، (۱۳۶۹)، تاریخ دولت اسلامی در اندلس، ترجمه عبدالمحمد آیتی، ج ۲ و ۳، تهران: کیهان.
۳۳. غامدی، خالد، (۲۰۰۲)، الصراع العقائدی فی الاندلس، الرياض: مکتبه الکوثر.
۳۴. قلقشندی، احمد، (۱۹۱۵)، صیح الاعشی، قاهره: دارالکتب الخدیویه.
۳۵. قیسی، فایز، (۱۹۸۹)، ادب الرسائل فی الاندلس، عمان: دارالبشر.
۳۶. مالک بن انس، (۲۰۰۹)، الموطأ، به کوشش محمدفواد عبدالباقی، قاهره: داراحیاء المکتب العربیه.
۳۷. مراکش، عبدالواحد، (۱۳۹۰)، المعجب فی تلخیص اخبار المغرب، ترجمه: محمدرضا شهیدی پاک، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۳۸. مقری، احمد، (۱۹۶۸)، نفع الطیب من غصن الاندلس الرطیب، تحقیق احسان عباس، بیروت: دارصادر.
۳۹. نصرالله، سعدون، (۱۴۰۵)، دوله المرابطین فی المغرب و الاندلس عهد یوسف بن تاشفین، بیروت: دارالنهضة العربیه.
40. Bennison, A. K, (2016), The Almoravid and Almohad Empires. The Edinburgh History of Islamic Empires. Edinburgh: Edinburgh University Press.
41. Bennison, A. K, (2017), Relations between Rulers and Ruled in the Medieval Maghrib: The "Social Contract" in the Almoravid and Almohad Centuries, 1050–1250. Comparative Islamic Studies, 10(2), 137–156. <https://doi.org/10.1558/cis.31619>.
42. Gómez-Rivas, C, (2021), Berber Rule and Abbasid Legitimacy: The Almoravids (434/1042–530/1147). In *The Routledge Handbook of Muslim Iberia*. UC Santa Cruz. Report #: 5.
43. Gómez-Rivas, C, (2014), Law and the Islamization of Morocco under the Almoravids: The Fatwā s of Ibn Rushd al-Jadd to the Far Maghrib. Studies in the History and Society of the Maghrib 6. Leiden: Brill.
44. Lévi-Provençal, Evariste, (1955), 'Le titre souverain des Almoravides et sa légitimation par le califat 'abbāside', *Arabica* 2: 3: 265-80.
45. Livermore, Hv, (1991), the Origins of Spani and Portugal. London.
46. Scot, s.p, (1923), Ahistory of The Morish, Emper, In Earope, London.